

KİTAP DEĞERLENDİRMESİ / BOOK REVIEW

**Belhî, Nebîl Ahmed. *Mesâlikü nakdî'l-metn inde nukkâdi'l-hadîs fi'l-karnî's-sâlisi'l-hicrî: Dirâse nazariyye tatbikiyye.*
Kuveyt: el-Hey'etü'l-Âmme li'l-inâye bi-tıbbâati ve neşr,
2021, 886 sayfa.**

Mehmet Ali ÇALGAN*

İslâm dünyasında son dönemlerde metin tenkidi konusunda doktora ve yüksek lisans seviyesinde nitelikli birtakım çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar genelde belirli bir muhaddisin belli bir eserini yahut birden fazla ise eserlerini incelemektedir.¹ 2014 senesinde doktora tezi olarak Cezayir'de Emir Abdulkadir Üniversitesi'nde sunulmuş ve 2021 senesinde Kuveyt'te basılmış olan, Nebil Ahmed Belhî isimli hadis araştırmacısının bu yazımızda değerlendirmeye çalıştığımız *Mesâlikü nakdî'l-metn inde nukkâdi'l-hadîs fi'l-karnî's-sâlisi'l-hicrî: Dirâse nazariyye tatbikiyye* başlıklı eseri² ise hadis ilminin altın çağı sayılan hicri üçüncü asırda yaşamış hadis münekkitlerinin hadislerin metinlerini tenkit yöntemlerini incelemeyi hedeflemiştir. Bu amaçla Ali b. el-Medîni (ö. 234/848-49), Yahya b. Maîn (ö. 233/848), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), İmam Buhârî (ö. 256/870), İmam Müslim (ö. 261/875), Ebû Hâtim (ö. 277/890) ve Ebû Zür'â er-Râzi (ö. 264/878) ve Yakub b. Şeybe (ö. 262/875) gibi hadis ilminin önde gelen simalarının ilel ve tarih eserlerindeki metin tenkidi tatbikatı mercek altına alınmıştır. Fihrist ve ekleriyle beraber 886 sayfalık bir hacme sahip olan bu çalışmanın içerdiği malumat ve tahlillerle ciddi bir ilmî emek mahsulü olduğu söylenebilir.

Belhî'nin araştırması giriş ve üç ana bölümden müteşekkildir. Giriş bölümünde hadiste metin tenkidi, sahâbe, tâbiûn ve tebe-i tâbiîn dönemlerinde metin tenkidi ve hicri üçüncü asırda metin tenkidi başlıkları bulunmaktadır. Birinci bölüm "Dinin asıllarından birine muhalefet sebebiyle metin tenkidi" başlığını taşımakta olup Kur'ân-ı Kerim'e, sahih sünnete, icmâa, tarihî bilgilere, hisse ve vakiaya, râvinin rivayetine muhalefeti konularını içermektedir. Her bir konu önce nazari olarak ele alınmakta ve muhaddislerin konuyla alakalı izahları,

* Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, mcalgan@adiyaman.edu.tr
ORCID: 0000-0002-5780-5067.

1 Birkaç örnek çalışma için bk. Hasan Fevzi Hasan Saîdi, *ez-Zehabi ve Menhecuhû fi Nakdi Metni'l-Hadisîş-Şerif* (Kâhîre: Mektebetü Vehbe, 2013); Abdusselam Azûzi, *Davâbit nakdî'l-metn inde'l-İmâm Mâlik fi'l-Muvatta* (Mağrib: Daru'l-hadisî'l-haseniyye, Doktora Tezi, 2014). Saîdi'nin çalışmasını değerlendiren bir yazı için bk. Çalgan, "Zehebîde Metin Tenkidi ve Münker Tabirinin Metin Tenkidi Kapsamında Gerekeçeli Kullanımı", *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 12 (Aralık 2022): 147-158.

2 Belhî, Nebîl Ahmed. *Mesâlikü nakdî'l-metn inde nukkâdi'l-hadîs fi'l-karnî's-sâlisi'l-hicrî: Dirâse nazariyye tatbikiyye*, Kuveyt: el-Hey'etü'l-Âmme li'l-inâye bi-tıbbâati ve neşr, 2021. Bu eser 2021 senesinde Kuveyt devleti tarafından basılmış ve ücretsiz olarak okuyuculara sunulmuştur.

söz konusu metin tenkidi kıstasını kullanma biçimleri ve bu amaçla kullandıkları lafızlar hakkında bilgi sunulmaktadır. Daha sonra genellikle dört misal üzerinden söz konusu kıstasın uygulanışı geniş biçimde gösterilmektedir. Ayrı bir başlıkta sunulan her misalde önce bir münekkidin belli bir hadisi metin açısından tenkidi iktibas edilmekte, ardından söz konusu hadisin tahrici yapılmakta ve sened ve metin zaviyelerinden durumu geniş bir şekilde incelenmekte, böylece münekkidin yaptığı metin tenkidinin dayanakları ortaya konmaktadır. Son olarak ulemanın söz konusu hadisin tenkidine yönelik değerlendirmelerine de işaret edilmektedir. Kitabın ikinci bölümü “Hadisin lafzında meydana gelen hata sebebiyle metin tenkidi” başlığını taşımakta olup bu bölümde şuzûz ve şâz ziyade, idrâc, kalb ve tashîf konuları birinci bölümle aynı minvalde işlenmektedir. “Hadisin manasında meydana gelen hata sebebiyle metin tenkidi” başlığına sahip olan üçüncü bölümde ise hadisin hatalı bir şekilde ihtisarı ve hatalı şekilde mana yoluyla rivayeti, mana nekâreti, nübüvvet kelimasına benzememe ve ızdırab konuları ele alınmaktadır. Kitabın sonunda muhtelif fihristler ve kitapta geniş bir şekilde incelenemeyen diğer metin tenkidi tatbikat örneklerini içeren bir tablo yer almaktadır. Ana hatlarıyla böyle bir muhtevaya sahip olan çalışmada on dört başlıkta toplam elli tatbikat misalinin geniş bir şekilde tahlil edildiği görülmektedir.

Müellif muhaddislerin metin tenkidini ihmal ettikleri yönündeki yaygın iddianın tahkikini hicri üçüncü asır münekkitlerinin tatbikatı ışığında yapmayı amaçlamıştır. Bu amaçla münekkitlerin hangi karineleri dikkate aldıkları ve hangi ıstılahları kullandıklarını, ayrıca mütekaddim münekkitlerin metin tenkidi yöntemi ile muasırarının farkını göstermeyi hedeflemiştir. Müellif önceki çalışmaların metin tenkidi konusunu çoğunlukla hadis usulü kitaplarından hatta fukahanın kitaplarından hareketle ele aldığını, bu yaklaşımın ise erken dönem muhaddislerin metin tenkidiyle ilgilenmedikleri gibi bir intibaa yol açtığını, dolayısıyla bu çalışmada doğrudan mütekaddim münekkitlerin uygulamalarını ortaya koyacağını belirtir (s. 23). Müellif kitabını Ali b. el-Medîni'nin *İlel'i*, Ahmed b. Hanbel'in *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricali*, İmam Buhârî'nin *et-Târihu'l-kebir'i*, İbn Ebî Hâtîm'in (ö. 327/938) *İlelü'l-hadis'i*, İmam Müslim'in *Kitâbu't-temyiz'i*, Yahya b. Maîn'in *Târih'i*, Tirmizî'nin (ö. 279/892) *el-İlelü'l-kebir'i* ile sınırlı tuttuğunu kaydeder (s. 23-4).

Giriş bölümünde bilhassa sahâbe döneminden itibaren hicri üçüncü asra kadar geçen sürede muhaddislerin metin tenkidine yönelik yaklaşımları hakkında verilen bilgi ve hicri üçüncü asır münekkitlerinin metin tenkidi sahasında yetkinlik sebeplerine dair yapılan izahlar kayda değerdir. Belhî hicri üçüncü asır münekkitlerinin yetkinlik sebepleri arasında sahip oldukları geniş merviyat bilgisine (rivayet birikimine), uzun uğraşlar neticesinde kazandıkları hadis tenkit melekesine, ravilerin asıllarına (yazılı nüshalarına) bakabilme imkânlarına ve hadislerle beraber fıkhıta uzman olmalarına işaret eder. Belhî muhaddislerin taşıdıkları hadislerin anlamını bilmekten aciz kişiler olarak tasvir edilmesinin bu asırdaki büyük münekkitler için son derece yanlış bir niteleme olduğuna değinir ve Ahmed b. Hanbel, İmam Buhârî, Ebû Hâtîm gibi isimlerin hadis yanında fıkhıta da söz sahibi olduklarına dikkat çeker. Ali b. el-Medîni'nin “Hadisin manalarını anlamak ilmin yarısı, ricali bilmek ise

diğer yarısıdır.” şeklindeki konuyla alakalı sözünü alıntılaman müellif Ahmed b. Hanbel'in, Müslim'in ve Ebü Zür'a'nın tenkidinde kelam ve fıkıh ilminden yararlandıkları bazı hadisleri misal göstererek onların bu sahalardaki bilgi birikimine atıfta bulunur. Müellif Hatib el-Bağ-dâdî'nin (ö. 463/1071) kendi zamanındaki bazı muhaddisleri eleştirirken onları mütekaddim muhaddislerle karşılaştırdığı ve erken dönemdeki münekkitlerin fıkıh birikimine işaret ettiği sözünü alıntılanarak bu hususu teyit eder (s. 126-149).

Belhî çalışmasının neticesinde muhaddislerin hadis tenkidinde sened ve metni birlikte dikkate aldıklarının ve bütün karineleri bir arada değerlendirdiklerinin, ancak değerlendirmelerini ifade ederken bazen sadece senede bazen ise sadece metne işaret etmekle yetindiklerinin anlaşıldığını ifade eder. Ayrıca, günümüzde hadis araştırmacılarından bazılarının hadisleri değerlendirmede metne ağırlık verip senedi ihmal ettiklerini, bazılarının ise aksine senede ağırlık verip metni ihmal ettiklerini belirtir (s. 742-3).

Belhî'nin çalışmasında çoğunlukla senedi sahih olmakla beraber metnin tenkit edildiği misalleri seçmesi mühimdir. Verilen toplam elli misalin pek çoğu genelde muteber hadis kaynaklarında yer almaktadır. Elbette bazı kaynaklar söz konusu hadisin metnindeki soruna da dikkat çekmişlerse de hadisi sahih sayarak kitaplarına alan muhaddisler de mevcuttur. Bu kaynaklar genelde münekkitlerle çağdaş ya da daha muahhar olmakla beraber senedin sıhhatine işaret etmesi bakımından bu durum anlamlıdır. Mesela Ebu Hâtim'in metnini tenkit ettiği bir hadisi Buhârî sahih sayarak *Sahîh*'ine almıştır (geniş bilgi için s. 461). Yine, başka bir hadisi Ali b. el-Medîni tenkit ettiği hâlde Buhârî bu tenkide katılmayarak söz konusu hadise *Sahîh*'inde yer vermiştir (geniş bilgi için s. 469). Burada önemli olan husus bu münekkitlerin senedleri sağlam gözükken hadislerin metinlerini tenkit etmiş olmalarıdır.

Metni tenkit edilen bazı hadislerde Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/776) (s. 524, 596) ve Yahya b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813) (s. 615) gibi hadis ilminin önde gelen şahsiyetlerin hatalı bulunmuş olması da oldukça mânidar olup bu vâkıa müsteşriklerin metin tenkidıyla alakalı iddialarının özünü, yani sened sikalardan oluşunca metnin içerdiği bâriz hataların dikkate alınmadığı fikrini temelden yanırlamaktadır.

Çalışmanın tenkidi hak eden kimi yönleri de bulunmaktadır. Öncelikle başlıkla içerik arasında kapsam bakımından tam bir uyumun olmadığı görülür. Zira çalışma ile kitaplarını (hadislerin illetlerini konu edinen eserler) esas almış olmakla beraber bu husus başlıkta açıkça zikredilmez. Dolayısıyla başlığa bakıldığında üçüncü asırda yazılan rivâyetü'l-hadis eserlerinin de incelendiği düşünülmektedir. Nitekim *Sahîhayn* ve bu asırda telif edilen Sünen türü eserlerde de metin tenkidi tatbikatının olduğu bilinmektedir. Hatta müellif incelediği iki hadisi Tirmizî'nin *Sünen*'inden seçmiştir (s. 176, 258). Ayrıca çalışmasının sonuç kısmında *Sahîhayn* müelliflerinin bu eserlerinde bazı illetli hadislere bilinçli olarak yer verdiklerini ve bunlara anlaşılması dikkat isteyen şekillerde işaret ettiklerini ifade ederek bu konunun müstakil araştırmalarda ele alınması gerektiğini belirtir (s. 744).³ Bu konuyla ala-

3 Böyle bir araştırma için bk. Sa'îd b. Abdulkâdir Başnefer, *Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî fi Arzi'l-Hadisi'l-Ma'lûl fi'l-*

kalı bir diğer nokta bilhassa rivâyetü'l-hadis eserlerinde müspet manada metin tenkitlerinin mevcudiyetidir. Mesela İmam Buhârî'nin *Sahîh*'inde Kur'an'a muhalif olduğu ileri sürülen bazı hadislerin bilakis Kur'an'a muvafık olduğunu ispat gayesiyle bu hususu teyit eden âyetleri sevk etmesi hadis metninin sıhhatini (Kur'an'a muhalefet illetinden selametini) ortaya koyan böyle bir tenkittir. Aslında Belhî'nin alıntılıdığı bazı münekkitlerin izahatı olumlu manada metin tenkidinin muhaddislerce yapıldığını göstermektedir. Neticede müellif çalışmanın kapsamını haklı sebeplerle daraltmak durumunda kalmıştır.

Çalışmada dikkat çeken ve önemli olduğunu düşündüğümüz bir eksiklik akıl kıstasının müstakil bir başlık olarak yer almamasıdır. Aslında müellif çalışmasının muhtelif yerlerinde münekkitlerin akıl kıstasını kullandıklarını beyan eder. Mesela İmam Müslim'in *Kitâbu't-temyîz*'de İhlas sûresinin de aralarında olduğu beş sûrenin her birinin Kur'an'ın dörtte biri olduğunu belirten bir haberi "müstenker, manasının sıhhati anlaşılmayan" bir haber olarak nitelmesini değerlendirirken bir şeyin beş tane dörtte biri olmasının makul olmadığını, "bunun, münekkitlerin merviyatları tenkitlerinde akli kullandıklarının açık ve kuvvetli bir delili olduğunu" ifade eder (s. 231-232). Yine, çalışmasının his ve vakiya muhalefet başlığında muhaddislerin hadisin muhtevasını tenkitlerinde akli kullandıklarını belirtir ve bazı muhaddislerin bu yöndeki izahatına yer verir (s. 313-314). Ancak muhaddislerin akli dışladıklarına dair iddialar (ör. s. 317) karşısında akıl kıstasının müstakil bir başlık olarak ortaya konmaması müellifin bu konuda yeterli tatbikat misali bulamadığını düşündürmektedir. Tarafımızca hazırlığı süren bir araştırmada erken dönemde Buhârî, Müslim, Ahmed b. Hanbel, Şafî (ö. 204/820), Yakub b. Süfyan el-Fesevi (ö. 277/890), İbn Hibbân (ö. 354/965), Tahâvî (ö. 321/933) ve İsmâîlî'nin (ö. 371/982) akıl kıstasını kullanarak bazı haberlerin muhtevasını tenkit ettikleri tespit edilmiştir. Görüldüğü üzere bu isimlerin birçoğu üçüncü asırda yaşamışlardır. Dolayısıyla müellifin daha dikkatli bir araştırmayla akıl kıstasının kullanıldığı misalleri tespit edip bu konuyu müstakil bir başlıkta sunmaması önemli bir nâkısaya yol açmıştır.

Benzer bir durum umûmu'l-belvâ kıstası için söz konusudur. Müellif Şu'be'nin bu türden bir tenkidine işaret etmekle beraber (s. 149) üçüncü asır münekkitlerinin bu kıstası kullanımlarına dair bir başlık açmamış ve herhangi bir misal sunmamıştır. Halbuki İmam Müslim'in bu kıstası sarih bir şekilde *Kitâbu't-temyîz*'de kullandığı⁴ bilinmekle beraber Ebû Hâtim ve Ahmed b. Hanbel'in de bu kıstası kullandığı misaller mevcuttur.

Son olarak müellifin münekkitlerin hadis değerlendirmelerini izahlarında yer yer döngüsellik sorunu görülmektedir. Müellif çalışmasının muhtelif yerlerinde erken dönem münekkitlerinin bir raviyi rivayetlerinden hareketle değerlendirdiğini ifade eder. Mesela "Hadis imamlarının bir hadisi münker görmeleri (söz konusu hadisi nakleden) raviyi zayıf saymalarından önce olur." (s. 637) sözü bu konuda açıktır. Ancak bazı yerlerde bu hususun göz ardı edildiği

Câmi'is-Sahîh (Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1437/2016). Bu konuda ayrıca şu makalemize bakılabilir: "Buhârî'nin el-Câmi' u's-Sahîh'inde Kur'an-ı Kerim'e, Sahih Hadislere ve Diğer Bazı Kistaslara Uygunluk Yönünden Metin Tenkidi". *HADITH* 8 (Ağustos 2022): 1-50.

4 Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, thk. Muhammed b. Ali el-Ezherî (Kâhire: el-Fâruku'l-hadise li't-tibâa, 2008), 113.

göze çarpmaktadır. Mesela Ebû Hâtîm “Alim bunamaz.” şeklindeki bir haberi tenkit ederken hem ravinin metrûku'l-hadîs (hadisleri terk edilmiş) oluşuna hem de haberin vakıya muhalif oluşuna dikkat çekmiştir. Müellifin alıntıladığımız ifadesine göre Ebû Hâtîm'in bu raviye metrûku'l-hadîs hükmünü vermeden önce bu rivayeti zayıf saymış olması gerekmektedir. Diğer bir deyişle, ravi bu ve benzeri sorunlu rivayetleri sebebiyle zayıf sayılmıştır. Yoksa Ebû Hâtîm önceden bu râvinin zayıf olduğu bilgisini başka bir kaynaktan alıp da bu bilgiye itimat ederek rivayeti değerlendirmemiştir. Hatta Topgül'ün sunduğu bazı misallerde bir münekkidin kendinden önceki bir münekkidin bir ravi hakkında verdiği hükme hemen tâbi olmadığı, bilakis kendi yaptığı rivayetlere dayalı değerlendirmeye göre ravi hakkında farklı bir hüküm verildiği anlaşılmaktadır.⁵ Buna rağmen Belhî, Ebû Hâtîm'in söz konusu hadisi tenkidinde vakıya muhalefetin yanında ravinin metruk oluşunun da etkili olduğunu söyleyerek (s. 325) döngüsellik hatasına düşmüştür. Hatta ravinin cerhine dair İbn Hibbân'ın bir ifadesini alıntılamıştır. Halbuki kendisinden sonra gelen İbn Hibbân bir yana, kendisinin bu ravi hakkında metrûku'l-hadîs değerlendirmesi de öncelikle ravinin rivayetinin değerlendirilmesine dayanmaktadır. Çalışmasının başka yerlerinde de görülen bu yorumlama hatası (ör. s. 165, 169, 248) münekkitlerin ifadelerinin doğru anlaşılmasına sebep olmaktadır.

Müellif kitabının sonunda metinleri tenkit edilmiş olan takriben iki yüz hadislik bir listeye yer vermiştir (s. 843-871). Bu listenin amacı çalışmada hacim sınırlaması sebebiyle geniş bir şekilde tahlil edilemeyen diğer misaller hakkında okuyucuya bilgi sağlamaktır. Bu liste oldukça faydalı olmakla beraber, Belhî'nin esas aldığı ile eserlerindeki tüm ilgili misalleri içermediği görülmektedir. Mesela İbn Ebi Hâtîm'in *İlel'i* üzerine tarafımızca yapılan bir araştırma Belhî'nin bu listesinden daha fazla misal içermektedir.⁶ Dolayısıyla bu listenin kaynaklardaki tüm örnekleri sunmaktan ziyade bir fikir vermesi için bir kısmını içerdiği anlaşılmaktadır.

Çalışmanın üçüncü bölümünün “Mana nekâreti sebebiyle metin tenkidi” başlıklı kısmının girişinde bu kısımda tenkit edileceği işaret edilen bir hadisin yer almadığı görülmektedir (s. 631). Yani bu kısımda dört hadis geniş bir şekilde incelenecekken üç hadise yer verilmiştir. Bu bölümün sonundaki değerlendirme kısmında yine aynı hadise incelenmediği halde işaret edildiği dikkat çekmektedir (s. 736).

Sonuç olarak işaret etmeye çalıştığımız bazı eksikliklere rağmen Belhî'nin bu çalışmasının oldukça titiz ve ciddi bir emek ürünü olduğu açıktır. Çalışmanın hadis ilminin zirvesi sayılan üçüncü asrı mercek altına alması, örneklerin bilhassa senedi sahih gözükken hadislerden seçilmesi ve tatminkâr bir seviyede tahlil edilmesi, müellifin çok geniş bir kaynakçadan istifade etmekle beraber yorum ve değerlendirmeleriyle kendisini hissettirmesi, çalışmanın bulgularının güncel önemi haiz bir meselede ikna edici ve güçlü deliller sunuyor olması araştırmancının ilmî kıymetini oldukça yükseltmektedir. Bu bakımdan gerek hadis ilmiyle meşgul olanlar gerekse bilhassa metin tenkidi meselesiyle ilgilenenler için eserin müstağni kalınmayacak bir çalışma olduğu rahatlıkla söylenebilir.

5 Topgül, *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dîl Hükümleri Nasıl Oluşturdu?*, 134-135.

6 “İbn Ebu Hâtîm'in ‘İlel'i-hadîs İsmi Eserinde Metin Tenkidi”, *HADITH* 9 (Aralık 2022): 1-49.

Kaynaklar

- Azûzi, Abdusselam. *Davâbit nakdi'l-metn inde'l-Îmâm Mâlik fi'l-Muvatta*. Mağrib: Daru'l-hadisi'l-haseniyye, Doktora Tezi, 2014.
- Başnefer, Sa'îd b. Abdulkâdir. *Menhecü'l-Îmâmi'l-Buhâri fî Arzi'l-Hadîsi'l-Ma'lûl fi'l-Câmi'is-Sahih*. Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1437/2016.
- Çalğan, Mehmet Ali. "Buhârî'nin el-Câmi' u's-Sahih'inde Kur'ân-ı Kerîm'e, Sahih Hadislere ve Diğer Bazı Kıtsalara Uygunluk Yönünden Metin Tenkidi". *HADITH 8* (Ağustos 2022): 1-50.
- Çalğan, Mehmet Ali. "İbn Ebu Hâtîm'in 'İlelü'l-hadîs İsimli Eserinde Metin Tenkidi". *HADITH 9* (Aralık 2022): 1-49.
- Çalğan, Mehmet Ali. "Zehebî'de Metin Tenkidi ve Münker Tabirinin Metin Tenkidi Kapsamında Gerekçeli Kullanımı". *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi 12* (Aralık 2022): 147-158.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Kitâbu't-Temyîz*. thk. Muhammed b. Ali el-Ezherî. Kâhire: el-Fârûku'l-hadîse li't-tibâa, 2008.
- Saidî, Hasan Fevzî Hasan. *ez-Zehebî ve Menhecuhû fî Nakdi Metni'l-Hadîsi's-Şerif*. Kâhire: Mektebetü Vehbe, 2013.
- Topgül, Muhammed Enes. *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dil Hükümleri Nasıl Oluşturdu?.* 134-135.